

Adina Dragomirescu

DISTRIBUȚIA FORMELOR *ESTE*, *E*, *-I*, *ÎI* ÎN TEXTE LITERARE DIN SECOLUL AL XIX-LEA

1. Verbul *a fi* are, la indicativ prezent, mai multe forme pentru persoanele I singular și a III-a singular și plural. În acest articol, voi avea în vedere utilizarea formelor de indicativ prezent, persoana a III-a singular ale verbului *a fi* în texte literare din secolul al XIX-lea. Mă voi referi și la formele de persoana I singular și a III-a plural, în măsura în care situația lor este relevantă pentru explicarea anumitor convergențe/divergențe din paradigmă.

Existența unui număr mare de forme pentru o singură poziție din paradigmă are mai multe explicații: neregularitatea verbului *esse* din latină¹ transmisă și românei (ca și altor limbi romanice), în care *a fi* are paradigmă supletivă, corpul fonetic redus al formelor, frecvența ridicată în uz a acestui verb, precum și valorile diferite pe care le are.

2. Cel mai mare număr de forme se înregistrează la persoana a III-a singular. Explicațiile date în lucrările de istoria limbii pentru evoluția de la latină la română a acestor forme² sunt adesea incomplete și nu întotdeauna convergente. Densusianu (1901/1961: 108) arată că la persoana a III-a singular *est* apărea atât accentuat, cât și aton. Acesta din urmă pierduse în frază, și mai ales înaintea unei consoane, pe *-t*. Forma *este* se explică prin apariția unui *-e* analogic de la verbele de conjugarea a II-a, a III-a și a IV-a. Rosetti (1968: 156) explică forma scurtată *e* prin întrebuintarea lui *este* în fraze nominale, în care verbul are funcția de simplă unealtă gramaticală (*omul e bun*) și nu exclude influența posibilă a bg. *e* (forma de persoana a III-a singular, indicativ prezent a verbului *săm* ‘a fi’). Dimitrescu (1978: 293) arată că forma latinească *est* se află la originea formei independente *e* și a formei conjuncte *-i*; *-i* este folosit independent cu *î* protetic; pentru a explica formarea lui *este* trebuie să pornim de la forma *est*, căreia i se adaugă un *e*, după modelul formelor de conjugările a II-a și a III-a (*tace*, *merge*, *crește*).

¹ Dimitrescu (1978: 293), între alții, arată că, la realizarea paradigmei lui *a fi* din română au concurat două teme latinești, *esse* și *fieri*.

² Pentru persoana I singular, Densusianu (1901/1961: 108) indică următoarea evoluție: *sum* s-a menținut un timp, în cazul în care era accentuat, alături de *su* enclitic; în română, *sum* și *su* s-au contopit într-o singură formă *îs* (*-s*), în timp ce Dimitrescu (1978: 293) explică apariția formelor *-s* (formă conjunctă cu un pronume) și *îs* (cu *î* protetic) prin evoluție directă din *sum*. Persoana I plural și a II-a singular și plural nu s-au păstrat direct din latină, ci reprezintă forme refăcute: Densusianu (1901/1961: 108) arată că *ești* este refăcut după *este* și trimite la forma albaneză de persoana a III-a singular *ështëë*, iar Dimitrescu (1978: 293) susține că pentru forma *ești* trebuie pornit de la 3 sg. *est*, căreia i s-a adăugat desinența analogică *i* (**esti > ești*), forma fiind, probabil, influențată de formele regulate ale unor verbe de tipul *crește* – *crești*, *înflorește* – *înflorești*.

3. Problema distribuției geografice a formelor verbului *a fi* nu apare sistematic în lucrările de dialectologie. Gheție (1975) face numai câteva referiri la această problemă, înregistrând, pentru perioada 1715–1780, în Moldova, forma de indicativ prezent *îi* (p. 402), pentru perioada 1715–1780, în Transilvania de sud-vest formele de indicativ prezent *îi* și *îs* (p. 413) și pentru perioada 1836–1881, în Moldova, forma *îi*, alături de care se întâlnește și *e* la indicativ prezent persoana a III-a singular (p. 527). În limba de azi, verbul *a fi* prezintă în graiurile bănățenești, ardelenști și moldovenești formele de prezent indicativ *îs* (I singular și a III-a plural) și *îi* (III singular) (p. 169).

În amplul studiu privind morfologia verbului în dacoromâna veche, Zamfir (2005) oferă o descriere mai detaliată a raportului între formele de persoana a III-a a indicativului prezent atât din perspectiva evoluției și a utilizării în secolele al XVI-lea – al XVII-lea, cât și a diferențelor dialectale.

Pe parcursul celor două secole investigate de autoare, forma general dacoromână, extrem de bine reprezentată în texte și în documente din toate regiunile, s-a dovedit a fi *iaste*. Forma evoluată fonetic *este*, curentă astăzi, este atestată izolat în texte românești din secolul al XVI-lea (Zamfir 2005: 38). În prima jumătate a secolului al XVII-lea, *este* reprezenta încă o formă minoritară față de *iaste*, care constituia norma epocii. Grafia cu *ia* avea încă mare acoperire în realitatea fonetică a perioadei (Zamfir 2005: 40; 45).

În ceea ce privește formele scurte, Zamfir (2005: 41) arată că acestea au o legătură etimologică incontestabilă: *-i* a rezultat prin închidere din *e*, foarte probabil ca urmare a pierderii accentului acestuia din urmă și a sudării cu un cuvânt precedent. În secolul al XVI-lea sunt atestate două forme scurte, *e* și *-i* enclitic, iar forma scurtă cu proteză, *îi*³, are o singură atestare, într-un document moldovenesc din 1571 (Zamfir 2005: 25–26). În prima jumătate a secolului al XVII-lea, *îi* lipsește din documente, iar *e* și *-i* sunt invers proporționale ca distribuție geografică: în Moldova, raportul este de 1:5 în favoarea lui *-i*, iar în Țara Românească *e* are 35 de ocurențe, iar *i*, numai 14. Distribuția geografic complementară de astăzi a formelor *e* și *-i* este anticipată încă din secolul al XVII-lea (Zamfir 2005: 41–42). În a doua jumătate a secolului al XVII-lea, inovația *îi* pare a se fi consolidat sensibil în Moldova, Muntenia fiind o arie rămasă total în afara acestei inovații (Zamfir 2005: 46).

Sub aspectul raportului de frecvență cu forma lungă, în prima jumătate a secolului al XVII-lea, formele scurte sunt mult mai slab reprezentate în texte literare din Moldova și din Muntenia, pe când aria vestică (Transilvania și Banatul) se individualiza încă din perioada veche a limbii prin preferința pentru formele scurte. În această arie a putut apărea, astfel, inovația formei scurte cu proteză *îi*

³ Apariția formelor cu proteză la persoana a III-a singular nu pare să aibă legătură cu apariția aceluiași fenomen la persoanele a III-a plural și I singular. În secolul al XVII-lea, (*ei*) *îs* nu apare nicăieri în afara ariei vestice, având un caracter periferic în raport cu forma *-s* (Zamfir 2005: 49). În schimb, forma omonimă de persoana I nu este deloc înregistrată, proteza apărând, probabil, mai târziu în acest caz (Zamfir 2005: 51).

(Zamfir 2005: 42). În a doua jumătate a secolului al XVII-lea, forma lungă are caracter accidental în textele literare, dar este atestată frecvent în documentele moldovenești, iar în aria muntenească domină covârșitor forma *iaste* (Zamfir 2005: 44–46).

Distribuția dialectală actuală, conform hărții 2157 din ALR arată preferința manifestată în aria sudică pentru forma lungă, iar în aria nordică, pentru cea scurtă. Această situație este anticipată încă din textele din secolul al XVI-lea (Zamfir 2005: 27). Astăzi, forma *îi* apare în întreaga arie nordică (cu excepția câtorva puncte din Transilvania), cuprinzând și Banatul, și este necunoscută în Muntenia, Oltenia și Dobrogea (Zamfir 2005: 26).

4. În secolul al XIX-lea, perioada de unificare și de normare a limbii literare, gramaticile înregistrează, pentru persoana a III-a singular, următoarele forme: *el e* sau *este* (Micu și Șincai 1780: 34)⁴, *el, ea este* sau *e* Diaconovici Loga (1822: 87)⁵, *este* și *e* (Heliade-Rădulescu 1828: 44)⁶, *ieste, ie, e, ă [z]* (Golescu 1840: 32)⁷, *est-e, e* (Massim 1860: 50)⁸, *îeste* (Nădejde 1884: 129)⁹. Din această listă de forme, se poate observa că: (a) toate gramaticile citate înregistrează forma lungă de indicativ prezent a lui *a fi*, care, așa cum am văzut mai sus, caracteriza întregul teritoriu dacoromân în perioada veche; (b) nu există conștiința diferențierii dialectale ori stilistice între forma lungă și forma scurtă etimologică *e*; (c) în niciuna dintre gramatici nu apar formele scurte *-i* sau *îi*, simțite, probabil, ca fiind neliterare. În acest context, este surprinzător că formele scurte cu proteză de persoana I singular și de a III-a plural apar la Heliade Rădulescu și la Nădejde, iar cea scurtă fără proteză la Massim.

5. În texte literare din epocă (m-am oprit asupra a câte doi autori din fiecare provincie), se pot observa însă anumite preferințe de utilizare a formelor discutate.

În Muntenia, la D. Golescu (*Însemnare*, 1826), cel mai frecvent folosită e forma *este* (de 353 de ori). Forma *iaste* apare o singură dată (*cunoscut lucru iaste că sunt tot de brad* – p. 97) și poate fi pusă pe seama unei neglijențe de grafie. Forma *e* are 6 atestări, dintre care, de cinci ori, este precedată de negația verbală *nu*: *acest loc nu e de negoț* (p. 11); *fiindcă nu e scaun Ungarii, ci un giudeț al Ungarii* (p. 33); *unde nu e fier* (p. 38); *această podoabă nu e numai la 5 sau 10 ulițe* (p. 62); *de aciia nu e departe nici raiul cel pământesc* (p. 64); *mor fără' de a cunoaște ce e slujba patrii* (p. 83). Din text lipsesc formele scurte de persoana a III-a singular *-i* și *îi*, precum și formele scurte de persoana I singular și a III-a plural *-s* și *îs*.

⁴ *Eu sânt, tu ești, noi sântem, voi sânteți, ei sânt.*

⁵ *Eu sânt sau escu, tu ești, noi sântem, voi sânteți, ei, ele sânt.*

⁶ I sg. *sântu* și *îsă*; II sg. *ești*; I pl. *sântem*; II pl. *sânteți*; III pl. *sântu* și *îsă*.

⁷ I sg. *sânt*; II sg. *iești*; I pl. *sântem*; II pl. *sânteți*; III pl. *sânt*.

⁸ I sg. *sunt-ă, sū*; II sg. *ești-î*; I pl. *snnt-emă*; II pl. *sunt-eți*; III pl. *sunt-ă, sū*.

⁹ I sg. *sântu, îsă, șū*; II sg. *iești*; I pl. *sântemă (semă)*; II pl. *sânteți (seți)*; III pl. *sântu, îsă, sū*.

Bolintineanu (în *Manoil*, 1855) folosește cel mai des forma *este* (de 255 de ori). Forma *e* apare de 76 de ori, iar forma *-i*, de 20 de ori. Nu sunt deloc folosite forma scurtă de persoana I singular și a III-a plural și formele cu proteză.

În ceea ce privește zona Moldovei, în câteva texte aparținând lui Negruzzi (*Cum am învățat românește* – 1837, *Zoe* – 1837, *Au mai pățit-o și alții* – 1839, *O alergare de cai* – 1840 și *Toderică* – 1844), cel mai frecvent folosită este forma *e*, cu 92 de apariții, urmată de forma lungă *este*, care apare de 45 de ori, și de forma scurtă *-i*, cu patru atestări, toate în *Toderică* (*l-au întrebat de-i bucurosi de oaspeți* – p. 99; *dacă-i vorba numai pentru atâta* – p. 106; *coșcariul acela-i în stare să-mi pustuiască împărăția* – p. 109; *nu-i chip de a o scoate la capăt* – p. 110). Forma scurtă de persoana I (*-s*) apare o singură dată (*nu-s balan* – *O alergare de cai*, p. 84), iar forma omonimă de persoana a III-a plural, de trei ori (*oare-s încărcate* – *Zoe*, p. 51; *văzându-i mai vârtos că-s cam mulți* – *Toderică*, p. 99; *toate acestea-s frumoase și bune* – *Toderică*, p. 109). În textele consultate, nu am înregistrat formele scurte cu proteză (*îi*, *îs*).

Kogălniceanu nu folosește deloc în textele consultate (*Adunări dănuitoare* – 1839, *Nou chip de a face curte* – 1840, *Fiziologia provincialului în Iași* – 1844) pentru persoana a III-a singular forma scurtă *e*. Sunt folosite forma lungă *este* (cu 53 de ocurențe), forma scurtă *-i* (cu 26 de ocurențe) și forma scurtă cu proteză *îi* (cu 4 apariții, toate în *Fiziologia: Provincialul, de felul său, îi zurbagiu* – p. 97; *Bietul ținutaș îi prost din născare* – p. 97; *Îi mulțămît și strigă* – p. 98; *Masa îi bine acoperită* – p. 100). Formele scurte pentru celelalte persoane sunt rare: *-s* apare o dată pentru persoana I singular (*nu-s ostenită nicidecum* – *Adunări*, p. 19) și de două ori pentru a III-a plural, în *Fiziologia* (*Ce-s aieste?* – p. 97; *toate acestea-s tare frumoase* – p. 100), iar forma cu proteză *îs* are o singură ocurență, la persoana a III-a plural (*îs niște cârnați uscați cu usturoi* – *Fiziologia*, p. 97).

În Transilvania, în *Țiganiada* (1800) lui Budai-Deleanu, sunt atestate toate formele de persoana a III-a singular: *este* (de 234 de ori), *-i* (171 de atestări), *e* (48 de atestări), *îi* (o atestare: *dacă-i scris odată, îi scris* – p. 94). Față de forma scurtă fără proteză *-s* apare de 10 ori la persoana I și de 62 de ori la persoana a III-a plural, forma cu proteză este tot accidentală, având o singură apariție, la persoana a III-a plural (*toți îs slujitori a-unui stăpân* – p. 315).

Codru Drăgușanu, în *Peregrinul transilvan* (1863) folosește forma *e* de 530 de ori, forma *este* de 7 ori: *este însă cumpătată* (p. 29), *este și un fel de „habeas corpus” foarte bizar* (p. 88), și *Parisul este în lumea noastră* (p. 110), *Parisul este oraș pentru toate anotimpurile* (p. 225), *Datoria preoțimii celei luminate este să apere lumea de rătăcirii* (p. 231), *metoda Englesilor (...) este cu totul contrară* (p. 244), *aceasta este nația francesă* (p. 267) și forma *-i* de 4 ori: *Așa-i țara, așa-i traiul!* (versuri, p. 31), „*Galantuomo*”-i oricine e îmbrăcat „*alla francese*” (p. 182), *Omul necunoscător al artei arhitectonice nu-i în stare a critica altceva decât extrema neglijență* (p. 228). Forma scurtă cu proteză de persoana a III-a singular nu apare niciodată. În schimb, apar de câte cinci ori formele cu proteză pentru persoana I singular și a III-a plural. Forma scurtă fără proteză este folosită de 27 de ori la persoana I singular și de 31 de ori la persoana a III-a plural.

6. În urma acestor observații de frecvență, se pot formula câteva concluzii privitoare la persoana a III-a singular a indicativului prezent de la verbul *a fi* în secolul al XIX-lea.

(a) Forma *iaste*, generală în limba veche, este ieșită din uz, apărând o singură dată (la D. Golescu) în textele analizate; probabil că dispariția ei a fost progresivă în secolul al XVIII-lea, de vreme ce în secolul al XVII-lea era forma normală, cel puțin în Muntenia.

(b) În privința raportului dintre formele lungi și formele scurte, se pare că separarea ariei sudice (care preferă formele lungi) de aria nordică (unde domină formele scurte) continuă să existe; dacă, în privința Moldovei, separarea nu este foarte clară, apărând diferențe de la un autor la altul (vezi Negruzzi, la care *e* este forma preferată, vs Kogălniceanu, care preferă forma *este*, dar folosește destul de des și forma conjunctă *-i*, însă niciodată *e*), aria vestică se individualizează destul de clar prin utilizarea formelor scurte (net dominante la Codru Drăgușanu și aproximativ la fel de numeroase precum cea lungă la Budai-Deleanu).

(c) Formele scurte au o distribuție dialectală diferită, continuând, în linii mari, situația din limba veche – *e* este preferat de scriitorii munteni avuți în vedere (singura formă scurtă folosită de D. Golescu și cea preferată de Bolintineanu), dar și de Codru Drăgușanu, care îl folosește aproape exclusiv; pentru Moldova, nu se poate formula o concluzie relevantă, deoarece *e* este forma preferată de Negruzzi, dar nu apare deloc la Kogălniceanu; forma *-i* apare cu frecvență redusă la Bolintineanu, dar destul de des la Budai-Deleanu și la Kogălniceanu; discrepanța dintre nord (*i*) și sud (*e*), mai puternică în limba veche, pare estompată în secolul al XIX-lea, singurul autor la care aceasta este foarte evidentă fiind Kogălniceanu.

(d) În ceea ce privește formele scurte cu proteză, statistica a confirmat faptul că Muntenia a rămas în afara inovației apariției protezei *î*; de altfel, formele cu proteză sunt foarte rare în textele consultate¹⁰, ceea ce înseamnă că, foarte probabil, acestea nu făceau parte din norma locală (literară) a niciunei provincii.

SURSE

- Ioan Budai-Deleanu = *Țiganiada*, Chișinău, Litera Internațional, 2001.
 Dimitrie Bolintineanu = *Opere*, București, Editura de Stat pentru Literatură Științifică și Didactică, 1951.
 I. Codru Drăgușanu = *Călătoriile unui Român ardelean în țară și în străinătate (1835–44)*, („*Peregrinul Transilvan*”), ediția a II-a, București, Tipografia Societății „Cultura neamului românesc”, 1923.
 Dinicu Golescu = *Însemnare a călătoriei mele*, în *Scrieri*, ediție îngrijită, studiu introductiv, note, comentarii, bibliografie, glosar și indice de Mircea Angheliescu, București, Editura Minerva, 1990.
 Mihail Kogălniceanu = *Tainele inimii. Scrieri alese*, București, Editura pentru Literatură, 1964.

¹⁰ Apariția (de zece ori) a formei *îs* la Codru Drăgușanu și absența formei *îi* din textul său este un argument suplimentar că este foarte probabil ca fenomenul apariției protezei să fi apărut independent la formele din paradigmă (vezi nota 3).

Constantin Negruzzi = *Opere alese, I. Proză*, București, Editura de Stat pentru Literatură și artă, 1957.

BIBLIOGRAFIE

- Densusianu 1901/1961 = Ovid Densusianu, *Istoria limbii române*, vol. I, *Originile*, ediție îngrijită de J. Bick, București, Editura Științifică.
- Dimitrescu 1978 = Florica Dimitrescu (coord.), *Istoria limbii române. Fonetică, Morfosintaxă, Lexic*, București, Editura Didactică și Pedagogică.
- Diaconovici Loga 1822 = Constantin Diaconovici Loga, *Gramatică românească*, text stabilit, prefață, note și glosar de Olimpia Șerban și Eugen Dorcescu, Timișoara, Editura Facla, 1973.
- Heliade-Rădulescu 1828 = Ion Heliade Rădulescu, *Gramatică românească*, ediție și studiu de Valeria Guțu Romalo, București, Editura Eminescu, 1980.
- Gheție 1975 = Ion Gheție, *Baza dialectală a românei literare*, București, Editura Academiei.
- Golescu 1840 = Iordache Golescu, *Băgări de seamă asupra canoanelor gramaticești*, București, În Tipografia lui Eliad.
- Massim 1860 = I. C. Massim, *Elemente de gramatică rumână*, a opta edițiune, București, Tipografia Collegiului Național din St. Sava.
- Micu și Șincai 1780 = Samuil Micu, Gheorghe Șincai, *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae*, studiu introductiv, traducerea textelor și note de Mircea Zdrengea, 1980, Cluj-Napoca, Editura Dacia.
- Nădejde 1884 = Ioan Nădejde, *Gramatica limbii române*, Iași, Tipografia Librăriei P. C. Popovici.
- Rosetti 1968 = Al. Rosetti, *Istoria limbii române de la origini până în secolul al XVII-lea*, București, Editura pentru Literatură.
- Zamfir 2005 = Dana-Mihaela Zamfir, *Morfologia verbului în daco-româna veche (secolele al XVI-lea – al XVII-lea)*, București, Editura Academiei Române, vol. I.

THE DISTRIBUTION OF THE FORMS *ESTE, E, -I, ÎI* ('(HE/SHE) IS') IN LITERARY WRITINGS OF THE 19TH CENTURY

(Abstract)

In this paper we analyze the 3rd singular indicative present forms of the verb *a fi* ('to be') from the point of view of their origin and distribution in Old Romanian. The novelty of this research consists in the analysis of several texts belonging to six different nineteenth century writers, from different areas of the country. The conclusion is that in the nineteenth century, the unification period of literary Romanian, the dialectal differences are not clear cut anymore, as they were in Old Romanian; nevertheless, there are still some stylistic and dialectal preferences in the usage of some forms.

Cuvinte-cheie: a fi, texte din secolul XIX, flexiune, distribuție dialectală.

Keywords: *to be*, 19th century texts, inflection, dialectal distribution.

*Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”
București, Calea 13 Septembrie nr. 13
Facultatea de Litere,
București, Str. Edgar Quinet nr. 7–9*